

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

Б. Қасым*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,**Алматы, Қазақстан**(E-mail: bkasym_gosyaz@mail.ru)***М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» сөздігіндегі түбір етістіктердің семантикасы**

Аңдатпа. Мақалада М. Қашқари сөздігіндегі ортақ түркілік түбір етістіктердің семантикасы қарастырылады. Зерттеу мақсаты – жалпытүркілік ортақ түбірлердің құрылымы мен мағынасын когнитивті-семантикалық тұрғыдан зерделеу, сипаттау. Зерттеу әдістері ретінде дефинициялық компонентті талдау, фреймдік-семантикалық талдау әдістері қолданылды. «Етістікті түбірлер» М. Қашқари сөздігінен бастау алғаны түркітану ғылымында анық дәлелденген. Бұл етістіктердің қазіргі тілдермен салыстыру арқылы дефинициялары түсіндірме, синонимдік және қазақ тілі корпусынан тілдік қолданыстарындағы тіркесімділік сипаты анықталды. Тілдік материалдар ортақ түбір етістіктер семасының көрінісіне қарай сараланды.

Түйін сөздер: түбір етістіктер, жалпытүркілік, дүниетаным, семантика, фрейм, қимыл-әрекет етістіктер

DOI:

Түсті: 13.08.2024; Мақұлданды: 19.09.2024; Онлайн қолжетімді: 5.12.2024.

Түркі тілдері дамуындағы X-XV ғасырларды қамтыған «Орта түркі дәуірі» қараханидтер кезеңіне (X-XII ғғ.) және моңғолдық кезеңге (XII-XV ғғ.) бөлінеді. XI ғасырда түркі халықтарына ортақ болып есептелетін көптеген туындылар дүниеге келді. Осы ғасыр түркі тілдес халықтардың шығармашылығында алтын дәуір деп аталды. Осы кезеңде Махмұт Қашғаридың оғыз және қыпшақ тілдерінің ерекшелігін көрсетуге арналған «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегі. Әр дәуір шығармаларының тілдің тарихы оның ерекшеліктері мен өзгерісінен, даму, қалыптасу жолдарынан, заңдылықтарынан, қоғам дамуы тарихының ықпалының болғандығынан хабар береді. Көне түркі жазба ескерткіштері тілі мен Махмұт Қашғари тілін салыстыра қарастырғанда, сонымен қатар бүгінгі тілдегі өзгерістерді ескергенде бұған толық көз жеткізуге болады. М. Қашғари еңбегінің бір буынды сөздердің (етістіктердің) лексикалық, сөзжасамдық, семантикалық даму деңгейін, сонымен қатар оларды этнотанымдық сипатты, семантикалық табиғатын зерделеудің маңызы зор.

Түбі бір түркі жұртына ортақ құнды жәдігерлердің бірі де бірегейі – М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» сөздігі. Қазіргі таңда түбі тереңде жатқан түркі өркениетін ұрпаққа жәдігер ретінде жеткізу үшін, түркі халықтарының өткенінен, тілі мен әдебиетінен, мәдениеті, мифологиялық діни танымынан, құндылықтарынан, тіршілігінен сыр шертетін ескерткіштерді, мәдени мұраларды зерттеудің маңызы жоғары. «Диуани лұғат ит-түрік» зерттеу еңбегін антропоэзектік тұрғыдан қарастырудың маңызы ерекше.

Тіл білімі саласында XIX-XX ғасырлардағы дәстүрлі тарихи-салыстырмалы және XX ғасырдағы жүйелік-құрылымдық парадигмалардан кейін, XXI ғасыр тіл біліміндегі негізгі парадигмасы саналатын антропоэзектік парадигма дүниеге келді. Тарихи салыстырмалы тіл білімі тілдердің генеалогиялық туыстығы, ұқсастығы мен өзара

қарым-қатынасын, тілдік бірлестіктер мен тілдік топтардың жалпы сипатын зерделесе, құрылымдық тіл білімі дара тілдердің ішкі құрылымдық жүйесінің тек тілдік табиғатын зерттеп, нәтижесінде тіл білімі ғылымының теориялық-әдістемесінің негізі қаланды.

Семантикалық тәсіл арқылы дамыған туынды сөздерді орыс тіл білімінде Г.О. Винокур, В.В. Виноградов, А.Н. Уфимцева, Е.С. Кубрякова және т.б. ғалымдар қарастырса, түркітануда Э.В. Севортян, А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, А.А. Юлдашев, И.А. Батманов, Ф.А. Ганиев, А. Гулямов, М.А. Хабичев, Б.О. Орузбаева; қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Н.Т. Сауранбаев, А. Ысқақов, Ғ. Мұсабаев, М. Томанов, Қ. Есенов, Н. Оралбай, Е. Жанпейісов, Б. Сағындықұлы, Е.З. Қажыбек, Ж. Сарбалаев, А.Б. Салқынбай, Б. Қасым, Е. Саурықов т.б. ғалымдар қарастырды.

Жалпы тілдің адамды негіз қылып зерделеуі адам баласына қатысты барлық құндылықтар жүйесін адам болмысымен, танымымен, оның барлық туа біткен және жүре пайда болған қасиеттерімен, жетілуімен ұштастыра зерттеудің керектігін Тіл және мәдениет, тіл және этнос, тіл мен таным арасындағы байланысты зерттеуде В. Гумбольдтың «Тіл – елдің рухы, елдің рухы оның тілінде. Ұлт нышанын білдіретін мәдениет өз ізін халық тілінде қалдырады. Халықтық рух пен мәдениет тілдің ішкі формасына тән», – [1, 32-б.] деген әрі тиімділігін анықтайтын философиялық ой-пікірлерден бастау алды. М.Қ. Ескеева өз еңбектерінде: «...антропологиялық бағыттағы тілдің танымдық тұстарына сілтеме жасайтын пікірлер түркілік тіл білімінде кеңінен айтылып жүрді. Әсіресе, сөздің семантикасы мен шығу төркіні жайлы, тілдің қоғамдық-әлеуметтік сипаты жайлы тұжырымдар басым болды», – деген пікір айтады [2, 257-б.].

М. Қашғаридың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегі лексикасын этнотанымдық бағытта зерттеудің теориялық негізі

Дүниенің төрт бұрышын алған көне түркілердің мұрагерлері орта ғасырлық түбі бір түркі халықтарының табиғи болмысы мен этностық дүниетанымын, кеңістік пен уақытты игерудегі рухани және материалдық құндылықтар жүйесін айшықтауда М. Қашғаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» энциклопедиялық жәдігерінің маңызы зор. Ғалым Ә.Т. Қайдар «Этнос және оның тілін біртұтас, өзара тығыз байланысты құбылыс деп қарасақ, тіл қоғамда тек сол этностың қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар оның (этностың) бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспетті барлық болмысы мен өмір-тіршілігінің, дүниетанымы мен әдет-ғұрпын бойына сіңіріп, ата мұрасы, асыл қазына ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын қызметі тағы бар» – дейді [3, 34-б.]. «Диуани лұғат-ит-түрік» тілінде кездесетін орта ғасырлық түркілер санасындағы ақиқат дүниенің идеялық құндылықтарын бейнелейтін концептілерге сараптама жасап, олардың тілдік модельдерінің архимазмұнын қарастыру жалпытүркілік концептуалды жүйенің эволюциялық дамуы мен сыртқы және ішкі құрылымын зерделеуге мүмкіндік береді.

Сөздік мәтінінде «мерзім» түсінігі *şer, türk, köş* лингвобірліктері арқылы көрініс береді. Еңбекте мерзім оғызша *şer* тілдік бірлігі арқылы жазылып, *bu şerlikde kel* «мына уақытта кел» деген мағынада жазылған [4, 381б.].

М. Қашқари сөздігіндегі бір буынды түбір негіздердің семантикалық дамуы

Тілдегі сөздік қорды белгілі бір заңдылықтар негізінде байланысқан жүйе десек, осы жүйе мүшелерінің өзара қарым-қатынасын анықтауда тіл табиғатын семантикалық тұрғыдан қарастыру қызметі ерекше. Соның ішінде сөзжасамның семантикалық тәсілі арқылы сөздің жаңа мағынаға ие болу жағдайын атап өтуге болады. Туынды сөздерді анықтауда таңбаның құрылымдық, материалдық белгілерін байыппен зерттеу қажеттігі туады. Макросемалы сөздердің әрбір мағынасы уәждеу нәтижесінде пайда болған. Жеке-жеке мағыналар сөзжасам процесі негізінде екінші мағыналы туынды сөздердің пайда болуын қамтамасыз етеді.

Дәстүрлі грамматикада қолданылып жүрген туынды терминінің өзі ауыспалы,

екінші мағыналарға тән термин деп есептеледі. Егер де сөз бірнеше мағыналарға ие болса, оның түп негізімен салыстырғанда ауыспалы мағыналары туынды мағыналар деп аталады. Тіл білімінде сөздің контекстегі мағыналары *синтаксистік деривация* ретінде қарастырылады. Сондықтан туынды сөз бен ауыспалы мағыналардың аражігін ажырату функционалды қызметімен байланысты. Контексте келетін ауыспалы мағыналар жаңа сөз жасай алмаса, ол сөзжасамның зерттеу нысанына кірмейді. Сөзжасам саласының зерттеу нысаны болу үшін жаңа сөз жасай алуға қабілетті сөзжасамдық мағынаға, сөзжасамдық құрылымға ие болуы. Сөзжасамдық мағынаға, сөзжасамдық құрылымға ие сөздер жаңа заттың атауы ретінде қабылданады. Мысалы, семантикалық тәсіл арқылы дамыған көз сөзін алып қарайық. Бұл сөз біздің тілімізде адамның, жан-жануарлардың көзі мағынасымен танымал. Бірақ бұған қоса көзге ұқсатып жасаған дөңгелек *әшекей*, *иненің көзі*, *ағаштың көзі*, *көкірек көзі*, *жұмыстың*, *істің көзі*, *бұлақтың көзі*, *тіршілік көзі*, *көз тию*, *көзі тірі* және т.б. көптеген сөздерге негіз болып отыр. Адамның, жан-жануардың көзі мағынасындағы сөз жоғарыдағы сөздерді туғызуға негіз болды. Бірақ ол сөздер белгілі бір сөздермен тіркеспесе немесе мәтін ішінде сөйлемдермен түсіндірілмесе оқырман қауымға түсінбеушілік туындатуы әбден мүмкін. Сол себепті оларды толық мағыналы, жеке-дара тұрып сөз жасай алуға қабілетті деп тани алмаймыз. Мысалы, М. Қашқари «Сөздігінде...» *Ағыз йесе, көз уйалар – ауыз жесе, көз ұялар немесе Ағылда оғлақ тугса, Арықда оты өнар – Ауылды лақ туса, Арықта оты өнер* деген тілдік деректерден (*Арық – өріс, от – шөп* мағынасында) біреудің затын жеген, қайтара алмаған адамдар жайында айтылғанын көруге болады. *Көз, ту-, өн-* түбір сөздер сол кездің өзінде белгілі семантикалық өзгерістерге түсетіндігін байқауға болады. Бірақ олар – туынды контекстік мағынаға ие сөздер. Мұндағы адамның, жан-жануарлардың көзі мағыналы сөз ағаштың көзі, иненің көзі, әшекей мағынасындағы көз секілді сөздерді туындатып, заттың атауын қалыптастырған.

Ғалым Г.О. Винокурдың: «Значение слова с производной основой всегда определимо посредством ссылки на значение соответствующей первичной основы, причем именно такое разъяснение значения производных слов, а не прямое описание соответствующего предмета действительности и составляет собственно лингвистическую задачу в изучении значений слов» деген пікірі туынды сөз жасаудағы уәждеуші сөздің рөлін анықтап көрсетті [5, с. 421]. Мағына анықтауда алғашқы уәждеуші сөздің мағынасы екіншілік туынды сөзге міндетті түрде әсер етеді. Бұл анықтама сөзжасам теориясын зерттеп жүрген өзге лингвистердің концепцияларында да көрініс тапты. Сөз семантикасын, мағыналық құрылымының ерекшеліктерін, сөздің ішкі құрылымына, туынды сөздің жасалуындағы мағынасына тікелей қатысты тарихтың терең қатпарларынан байланыстыра қарастыруды дәлелдейді.

Түркітануда сөз мағынасын зерттеу М. Қашқаридан бастау алады. Ол өзінің «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінде сөздің мағынасын субъектінің объектіге қатысы негізінде ашып көрсетеді. Сонымен бірге сөз тудырушы қосымшалар жалғану арқылы жасалған туынды сөздердің мағынасын ашқан. Мысалы, “субъекті істі аталған құралмен істегендік мағынасын аңғартады: *ол аны қылышлады* – ол оны қылыштады” деген секілді түсіндіру мысалы арқылы субъектінің объектіге қатысын көрсетеді [6, 145-б.]. Еңбегінің соңына қарай бір буынды түбір негіздердің сөздігін қоса беріп, онда сөздердің мағыналық топтасуына лайықтап тізіп берген. болатын. Сөз мағыналарының ұқсастығына қарап, сөздік ұяда бөліп-бөліп. Мысалы, бас I – иелену, бас II – басып алу, бас III – басу, жаншу, бас IV – зорлау, бас V – жығу, басу; бош I – ерікті, азат, бош II – күйеуінен ажыраған әйел, бош III – жұмсақ, бош IV – бос т.б. Түркі халықтарының тілінде көп қолданылатын актив сөздердің тізімін қосып беріп, олардың мағыналарын сөйлемдер, анықтамалар беру арқылы түсіндіреді. Бұл түркі тіліндегі алғашқы түсіндірмелер, алғашқы зерттеулер қатарынан орын алатын еңбек деп есептейміз. Мысалы, *Йагуру*: йақын – жақын, жақындау

мағыналары да кездеседі. Бұған қарап ортақ түбірлер *йақ ~ йағ* деп көрсетуге болады. Бұл жерде ортақ мағынасы қайсы: екеуіне ортақ түбір *йақ-йағ* болғандықтан, біздіңше, түбір мағынасы *йағ - йақ - жақындау, жанасу* мағыналарымен сәйкес келеді. Демек, алғашқы мағынасы қимылдық мағына да, *-ру* қосымшасы жалғанып, үстеулік мағынаға көшкен.

Түркі ғылымында өзіндік орны бар, сөз мағынасын бағамдауда көшелі пікірлер айтқан ғалымдардың тағы бірі – Э.В. Севортян болды. Алғаш рет түркітануда ғылыми түрде еңбектерінде сөзжасам, тұлғажасам, сөздің өзгеруіне қатысты терминдерге анықтама-түсіндірулер берілді. Ол түркі халқына ортақ «Этимологический словарь тюркских языков» атты тарихи этимологиялық сөздік жасау арқылы мағынаны тереңірек ашып, онда түрлі авторлардың жан-жақты пікірлерін келтірді. Көптеген авторлардың сөз тұлғасының өзгеруінде кездесетін фонетикалық, морфологиялық өзгерісіне дейін толық келтірілген сөздіктердің бірі осы Э.В. Севортяның еңбегі болып есептеледі. Сөздің этимологиясын, мағынасын тану барысында Г. Вамбери, Г. Рамстедт т.б. түркі сөздері жайлы айтылған шетел ғалымдарының пікірлерімен толықтырған.

Э.В. Севортян конверсияны қазіргі түркі тілдерінде жаңа сөз тудыра алатын қабілеті жоқ деп танып, оны ерте дәуірде болған синкретизмнің лексика-морфологиялық көрінісі деп қарайды: «Конверсия как лексико-морфологическое выражение первоначальных синкретизмов характерного для ранних этапов развития тюркских языков, ныне представляет собой якобы лишь пережиточное явление» [7, с. 29]. Сондай-ақ ғалымның тілдегі синкретті түбірлердің омонимдес болады деген пікірі сол кезеңде қолдау таба алмағанмен, кейінгі кейінгі зерттеулердің тууына негіз болды. Оның «Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке», «Аффиксы именного словообразования азербайджанского языка» атты еңбектері туынды сөз мағынасын айқындаудағы іргелі еңбектері түркітануда және синтетикалық тәсіл арқылы жасалатын зерттеулер қатарынан орын алады.

Қорытынды

Туынды сөздер қазақ тілінің байлығын көрсетіп қана қоймай, халықтың ұғымының, санасының, түсінігінің, болмыс-бітімінің бүтіндігін, танымының кеңдігінің айқын көрінісі екеніне дәлел бола алады. Сол сөздердің түп-тамырына, негізіне терең үңілсек, ұлттық, түркілік танымының куәсі болар едік. Лингвистикалық талдау жасай отырып, сөздердің мағыналарын – архисемасын, өзексемасын, арнайы семасын тануда сөзжасамның семантикалық тәсілі үлкен қызмет атқарады.

Әдебиеттер тізімі

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Наука, 1984.
2. Ескеева М.Қ. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. – Алматы: Арыс, 2007. – 360 б., 257 б.
3. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
4. Divanü Lügat-it-Türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay, 3 cilt. – Ankara: Türk tarih kurumu basimevi, 1985. – С.1. – 530 s. – С.2. – 366 s. – С.3. – 452 s., Т.1
5. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – Москва: Учпедгиз, 1959. – 492 с.
6. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 192 б.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука, 1974. – 767 с.

References

1. Humboldt V. Selected works on linguistics. – M.: Nauka, 1984.
2. Eskeeva M.K. Kone turki zane kazirgi kypshak tilderinin monosyllabtyk negisi. –Almaty: Arys, 2007. – 360 b., 257 b.
3. Kaidar .T. Kazak tilinin ozekti maseleri.– Almaty: Ana tili, 1998. – 304 b.
4. Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi. Severen Besim Atalay, 3 kiltis. – Ankara: Türk tarih kurumu basimevi, 1985. – C.1. – 530 s. – C.2. – 366 s. – C.3. – 452 s., T.1
5. Vinokur G.O. Selected works on the Russian language. – Moscow: Uchpedgiz, 1959. – 492 p.
6. Kashkari M. Tubi bir turki tili.– Almaty: Ana tili, 1993. – 192 b.
7. Sevortyan E.V. Etymological dictionary of Turkic languages. – Moscow: Nauka, 1974. – 767 p.

B. Kassym

*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: bkassym_gosyaz@mail.ru)*

Semantics of Root Verbs in «Diwani lugan it-turk» Dictionary by M.Kashkari

Abstract. The article deals with the semantics of common Turkish root verbs in M.Kashkari's dictionary. The purpose of the study is to study and describe the structure and meaning of all-Turkish common roots from a cognitive-semantic point of view. Definitional component analysis, frame-semantic analysis methods were used as research methods. It is clearly proven in the science of Turkic studies that «verb roots» originate from the dictionary of M. Kashkari. By comparing these verbs with modern languages, definitions, synonyms, and the character of the combination in their linguistic usage from the corpus of the Kazakh language were determined. Linguistic materials were differentiated based on the appearance of common root verbs.

Keywords: root verbs, universality, world view, semantics, frame, action verbs.

Б. Касым

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
(E-mail: bkassym_gosyaz@mail.ru)*

Семантика корневых глаголов в словаре М. Кашкари «Дивани лугат ит-Турк»

Аннотация. В статье рассматривается семантика общетюркских корневых глаголов в словаре М.Кашкари. Цель исследования - изучить и описать структуру и значение общетюркских однокоренных глаголов с когнитивно-семантической точки зрения. В качестве методов исследования были использованы дефиниционный компонентный анализ, фреймово-семантический анализ. В науке тюркологии четко доказано, что «корни глаголов» происходят из словаря М. Кашкари. Сравнивая эти глаголы с современными языками, определениями, синонимами и характером были определены сочетания в их лингвистическом употреблении из корпуса казахского языка. Лингвистические материалы были дифференцированы на основе появления однокоренных глаголов.

Ключевые слова: однокоренные глаголы, универсальность, картина мира, семантика, фрейм, глаголы действия.

Автор туралы мәлімет:

Қасым Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0002-5375-387X.

Information about authors:

Kassym B. – Doctor of Philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0002-5375-387X.

Сведения об авторах:

Қасым Б. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0002-5375-387X.